



Roda da Fortuna

Revista Eletrônica sobre Antiguidade e Mediovo
 Electronic Journal about Antiquity and Middle Ages
 Actas del II Congreso Internacional de Jóvenes Medievalistas Ciudad de Cáceres
La Guerra en la Edad Media: fuentes y metodología, nuevas perspectivas, difusión y sociedad actual

Blai Josep Server Server¹

“Batalla e guerra permeten los drets”: La guerra medieval en el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis

“Batalla e guerra permeten los drets”:
 Medieval War in Francesc Eiximenis’s *Dotzè del Crestià*

Resum:

Al llarg de l’edat mitjana, la guerra fou objecte de l’interés de nombrosos tractadistes del període, que en configuraren una particular teoria, la qual abastà tant les qüestions de caràcter pràctic, com consideracions de tipus moral i jurídic sobre el fenomen bèl·lic. En l’àmbit de la Corona d’Aragó, una de les aproximacions teòriques més completes a la guerra fou la realitzada pel català Francesc Eiximenis (ca. 1330-1409) en el *Dotzè del Crestià*. En aquesta obra, i seguint la tradició cristiana, el menoret legitima el recurs a la guerra a través del prisma de la guerra justa. Alhora, i un cop acceptada la legitimitat de la guerra, recull tota una sèrie de consells pràctics sobre els fets d’armes, en els quals combina la informació presa de les autoritats clàssiques –Vegeci, principalment– i medievals, amb algunes aportacions originals.

Paraules-clau:

Eiximenis; *Dotzè del Crestià*; guerra.

Abstract:

Throughout the Middle Ages, many authors included the issue of war in their writings, contributing to build a particular theory, which comprehended practical questions as much as moral and legal aspects about this phenomenon. In the Crown of Aragon, one of the most complete approaches to warfare was that of the Catalan Franciscan, Francesc Eiximenis (ca. 1330-1409), which examined it in his *Dotzè del Crestià*. In this work, Eiximenis legitimates war following the just war theory. At the same time, and once accepted the legitimacy of war, he presents a variety of practical advices on waging it, in which he combines the information that he takes from the classical (mainly Vegetius) and medieval authorities, with some original contributions.

Keywords:

Eiximenis; *Dotzè del Crestià*; warfare.

¹ Llicenciat en Història per la Universitat de València.

1. Introducció

La societat medieval fou, sens dubte, una societat fonamentada en la guerra. José María Mínguez (2007: 17) ha afirmat que cap societat com la feudal “*ha conocido una inserción tan profunda de la agresión y la guerra en su propia estructura*” i hem de reconèixer que ens resulta molt difícil no coincidir-hi plenament. Atés el seu gran pes durant el període medieval, no ha d’estranyar-nos que el fenomen bèl·lic transcendís ben prompte els límits del camp de batalla i esdevingués, com ha assenyalat Philippe Contamine, un autèntic i complex fenomen cultural (Contamine, 1984: 329). Com a tal, la guerra rebé l’atenció de bona part dels autors medievals, cosa que donà lloc a un ampli ventall de textos de contingut militar. En les novel·les de ficció cavalleresca i en els *romans*, en les cròniques i en els tractats teòrics sobre milícia, però també en els regiments de prínceps i en nombroses obres de caràcter jurídic, en tots aquests textos, la guerra estigué present en major o menor mesura.

Fou a partir d’aquesta variada gama de textos que el període medieval produí la seua pròpia teoria de la guerra, la qual abastà tant les qüestions de caràcter pràctic relacionades amb l’art militar, com consideracions de tipus moral i jurídic sobre el fenomen bèl·lic i la seua licitud o no en el marc de la doctrina cristiana (Nicholson, 2004: 13). La literatura militar medieval de caràcter pràctic es fonamentà essencialment en els escrits *de re militari* heretats de l’antiguitat clàssica, els quals foren copiats, traduïts, comentats i incorporats a les seues obres pels autors medievals que tractaren la matèria. Al seu torn, la reflexió sobre les implicacions jurídiques i morals del fenomen bèl·lic es desenvolupà a partir de la combinació de principis clàssics, germànics i cristians, i respongué a la voluntat de la societat medieval de dotar-se de les eines ideològiques necessàries per tal de justificar les seues actuacions violentes, *a priori* incompatibles amb els principis pacifistes de la fe cristiana (García Fitz, 2003: 15). Aquesta voluntat donà lloc a una particular teoria de la guerra justa, desenvolupada a partir de les consideracions d’Agustí d’Hipona i posteriorment de Tomàs d’Aquino i d’un seguit de pensadors, des de teòlegs a juristes, que hi reflexionaren durant tot el període medieval². Ambdós vessants de la guerra no foren en absolut completament independents l’un de l’altre, sinó que en molts casos foren objecte de reflexió conjunta i, en última instància, ambdues categories conflüen en la institució de la cavalleria (Nicholson, 2004: 13).

² La bibliografia a propòsit de la noció medieval de la guerra justa és molt extensa i, per això, ens limitarem a recomanar ací la lectura de tres obres, dues de clàssiques i una de més actual, que poden servir al lector interessat per prendre un primer contacte amb la qüestió. Ens referim a *The Just War in the Middle Ages*, de Frederick H. Russell (1979); *La guerre au Moyen Âge*, de Philippe Contamine (1980), i finalment *La Edad Media: guerra e ideología. Justificaciones jurídicas y religiosas*, de Francisco García Fitz (2003).

La cavalleria, i per extensió la guerra, atragueren igualment l'atenció dels escriptors i tractadistes de la Corona d'Aragó. També ací es copiaren i traduïren les obres clàssiques sobre art militar i s'hi deixà sentir la influència de les reflexions morals i jurídiques sobre el fenomen bèl·lic. Alhora, una nòmina relativament àmplia d'autors autòctons s'hi interessaren i produïren obres més o menys originals sobre la matèria. A la Corona d'Aragó, la guerra estigué ben present tant, evidentment, en la ficció cavalleresca com també en la cronística, alhora que autors com Ramon Llull, Ramon de Penyafort o l'infant Pere d'Aragó, entre d'altres, la inclogueren en els seus tractats de moral i política.³ Això mateix feu també Francesc Eiximenis, responsable d'una de les aproximacions més completes –si no la més completa– i destacades d'un autor de l'àmbit de la Corona d'Aragó al fenomen bèl·lic. En el present article ens proposem d'examinar aquesta aproximació per tal de descriure i analitzar la visió eiximeniana de la guerra i d'oferir-ne una caracterització de conjunt⁴.

2. Francesc Eiximenis i la seua aproximació al fenomen bèl·lic

Francesc Eiximenis, menoret català nat a Girona cap al 1330 i mort a Perpinyà el 1409, dedicà la major part de la seua vida a transmetre a través de la prèdica i dels seus escrits tot el que havia après durant la seua etapa formativa en algunes de les principals universitats europees del moment⁵. La intenció didàctica d'Eiximenis va materialitzar-se especialment en la seua obra principal, el *Crestià*, segons Albert Hauf, una “vasta Summa Teològica en català” (Eiximenis, 1983: 25), acabada de confegir el 1387, i en la qual Eiximenis pretengué encabir tot el coneixement del seu temps. En últim instància, l'objectiu de l'obra era, segons el seu autor:

“Il·luminar, endreçar e despertar, adoctrinar e amonestar tot feel cristià d'haver diligent cura de la sua vida e de les carreres de Déu, per tal que es sàpia cascadu guardar de la multitud dels llaços e perills qui han los hòmens en esta present vida; e açò, principalment, per tal que finalment

³ Vegeu, per exemple, M. Aguilar (2010), F. Valls i Taberner (1936) o Pere d'Aragó (2005).

⁴ La presència de la guerra en l'obra eiximeniana i particularment en el *Dotzè del Crestià* no és un tema nou per a la historiografia. De fet, hi han parat ja atenció anteriorment altres autors, entre els quals convé destacar Martí de Riquer (1990 i 1999) i Manuel J. Peláez (1981, 1986, 1993a, 1993b i 1999). El primer ha centrat la seua atenció en les consideracions del menoret sobre l'art militar, mentre que el segon n'ha examinat els aspectes jurídics i morals. En aquestes pàgines, com ja hem assenyalat, mirarem de combinar-hi un i altre aspecte i tractarem d'oferir una panoràmica global de la qüestió, tot assumint el risc que això comporta de no aprofundir en excés en alguns dels seus aspectes, com, per exemple, el de les fonts eiximenianes.

⁵ Molt s'ha escrit sobre la vida i obra d'Eiximenis; per això ací ens limitarem a recomanar la semblança del menoret, el seu pensament i la seua producció literària disponible dins Hauf (2009-2010), que inclou una completa i actualitzada bibliografia.

Server Server, Blai Josep
 “Batalla e guerra permeten los drets”:
 La guerra medieval en el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis

vinga cascun a salvació, e llou, e am, e beneesca après, perpetualment, nostre senyor Déu en la sua glòria” (Eiximenis, 1983: capítol 36)⁶.

Dels dotze llibres amb què havia de comptar el *Crestià* d’acord amb el pla original, Eiximenis n’enlestí només quatre: els tres primers, dedicats respectivament als principis de la fe cristiana, la temptació i el pecat, i el dotzè, un autèntic regiment de prínceps i de comunitats que recull gran quantitat de consells i instruccions útils als governants per tal de poder exercir correctament les seues funcions. Significativament, el *Dotzè del Crestià* està dedicat a Alfons d’Aragó i Foix, aleshores comte de Ribagorça i Dènia, i marquès de Villena, nét del rei Jaume II i una de les personalitats més influents de la política aragonesa i castellana del moment (*Dotzè*, capítol 1)⁷.

Sent el *Dotzè* una obra, com tot el *Crestià*, amb vocació enciclopèdica i, en aquest cas a més, eminentment política, Eiximenis necessàriament havia de tractar-hi un fenomen tan important en la societat medieval i tan vinculat a la pràctica política del moment com el de la guerra. I és que l’interés del nostre autor per la realitat bèl·lica respon a una sèrie de raons que convé tenir ben presents. Segons Lluís Brines, el principal motiu que hauria portat Eiximenis a dedicar una part considerable del *Dotzè* a la guerra hauria estat la voluntat de complaure el destinatari i mecenes de l’obra, Alfons d’Aragó, cavaller i home d’armes experimentat (Brines, 2004: 262). Sense descartar per complet aquesta hipòtesi, considerem que més enllà d’aquesta voluntat hi degué haver també una intenció didàctica. Així, Eiximenis tractà el fenomen bèl·lic en el context del seu regiment de prínceps i comunitats perquè considerava que les informacions que hi pogués encabir al respecte podrien resultar interessants i útils per a la formació militar dels seus lectors. És per això que el nostre autor afirma que el príncep “deu encara aver llibres qui li ensenyen de consellar e de batallar, e de coses pertanyens a son offici” (*Dotzè*, c. 501)⁸.

⁶ El fet que malauradament ni el conjunt del *Crestià* ni tampoc el *Dotzè* en particular no hagen estat objecte encara en la seua totalitat d’una edició crítica com correspondria a la seua importància ens ha obligat a recórrer, en la realització d’aquest article, a diverses edicions parcials de l’esmentada obra eiximeniana. Atesa aquesta circumstància, per facilitar la lectura del text i per raons d’espai, hem optat per citar els capítols del *Dotzè* simplement amb el terme *Dotzè* i el número del capítol, tot precisant a continuació les edicions que hem emprat. En aquest sentit, tret dels capítols compresos entre el 213 i el 337, que els hem analitzat a través de l’edició incunable de la primera part del *Dotzè* impresa per Lambert Palmart el 1484 a València (que hem consultat a través de Brines, 2002), i d’alguns fragments del *Primer del Crestià*, que els hem presos de la selecció de capítols de l’obra eiximeniana publicada per Albert Hauf (1983), a la resta de capítols hem accedit per mitjà dels volums publicats dins la col·lecció “Obres de Francesc Eiximenis” de la Universitat de Girona (Eiximenis, 1986, 1987 i 2005). A l’hora de citar la resta de volums del *Crestià*, als quals només hem recorregut de manera molt puntual, ho farem de manera convencional.

⁷ Sobre l’esmentat Alfons d’Aragó i Foix, vegeu Castillo (1999).

⁸ Sobre aquesta matèria insisteix Eiximenis en afirmar que tot ciutadà ha de conèixer les obres d’“alguns grans filòsofs qui han parlat de regiment de poble e d’armes e de vida política” (*Dotzè*, c. 192).

Entre els sabers propis del governant, doncs, el menoret gironí incloïa l’art de la guerra, el domini del qual considerava que, tot i ser essencialment una qüestió de pràctica (“fet d’armes tot està en exercici continuat”, ens diu al capítol 217), també podia perfeccionar-se a través de la lectura⁹.

Al nostre autor, però, no el movia només una intenció didàctica a l’hora de tractar la guerra en les pàgines del seu *Dotzè*, sinó que també l’animava una voluntat moralitzant. Eiximenis, com ja hem assenyalat en exposar la finalitat del *Crestià*, pretenia amb aquesta obra oferir als fidels una guia per assolir la salvació de l’ànima. Així doncs, si tenim en compte aquesta finalitat, podem copsar un altre matis en la intenció d’Eiximenis, el qual no només buscava plaure al principal destinatari de la seua obra, com ha afirmat Lluís Brines, o transmetre als seus lectors uns determinats coneixements pràctics sobre el fet d’armes, sinó també exposar la manera correcta de fer la guerra d’acord amb els principis de la fe cristiana, de manera que aquesta fóra agradable –o almenys acceptable– als ulls de Déu i no constituís un obstacle per guanyar el Paradís.

És a partir d’aquestes premisses i de la múltiple intencionalitat que acabem d’assenyalar que Francesc Eiximenis es disposa a realitzar, en les pàgines del *Dotzè*, el seu examen del fenomen bèl·lic. L’eximenià, però, no és un examen del tot sistemàtic ni unitari. D’entrada, el menoret divideix el tema en dos grans blocs ben diferenciats. El primer d’aquests grans blocs inclou els capítols compresos entre el 213 i el 337, els quals tracten el vessant pràctic de la guerra, raó per la qual alguns autors han considerat que aquests capítols formen un autèntic “tractat de la guerra medieval” (Cátedra, 1982: 75-79; Martín Rodríguez, 1996-2003: 297; Brines, 2004: 262; Lorca, 2007: 277). En aquests capítols, el nostre autor exposa com han de ser els combatents i les batalles (213-249), examina com el príncep i el mestre de la cavalleria han de preparar i dirigir una guerra (250-266) i, finalment, tracta amb detall els quatre tipus de batalles existents: campals (267-290), murals (291-320), personals (321-332) i navals (332-337). El segon dels dos grans blocs del *Dotzè* que menoret gironí dedica a la guerra comprén els capítols 658 a 668, en els quals Eiximenis recull una sèrie de consideracions de tipus jurídic i moral sobre la guerra, i la seua licitud i necessitat. D’altra banda, fora d’aquests dos grans blocs, el nostre autor es refereix al fenomen bèl·lic en diversos capítols esparsos.

3. Les fonts eiximenianes per al tractament de la guerra

⁹ La qüestió de la influència pràctica efectiva dels tractats *de re militari* sobre la pràctica real de la guerra en l’edat mitjana ha estat abundantment debatuda (Bachrach, 1985; Contamine, 1984; Nicholson, 2004). Actualment, però, gran part dels especialistes en la matèria coincideixen que, si bé és cert que en l’edat mitjana la guerra era principalment una qüestió de pràctica, no per això s’ha de menystenir el paper que els tractats sobre l’art militar exerciren en la formació dels homes d’armes del període, o almenys d’aquells que hi tenien accés (Contamine, 1984: 269-270; Nicholson, 2004: 38).

La qüestió de les fonts emprades per Francesc Eiximenis en la confecció del *Crestià* ha estat ja àmpliament tractada per diversos autors¹⁰, tot i que no per això ha quedat del tot resolta. A continuació, atesa la complexitat de la matèria i la manca d'espai ens limitarem a fer un molt breu esbós de les fonts del nostre menoret en el tractament del fenomen bèl·lic, tot remetent-nos a la bibliografia existent sobre el particular i que citarem a continuació.

Com s'ha reiterat en in comptables ocasions, el nostre menoret no és un autor original en essència, tot i que la seua obra es troba impregnada d'una intensa vivacitat que la converteix, segons digué en el seu moment Torras i Bages, en un espill lúcid de la societat medieval¹¹. En aquest sentit, el mateix Eiximenis ens diu al primer capítol del *Dotzè* que el seu contingut l'ha “collit ab gran musa e afany dels dits e fets dels grans pares e dels nomenats senyors, filòsofs, doctors, cavallers e sants prínceps passats” (*Dotzè*, c. 1), i això és així també pel que fa als capítols que dedica a la guerra. Quins són, però, aquests referents que forneixen a Eiximenis de les informacions necessàries per a la confecció del *Dotzè* i, per extensió, dels capítols d'aquesta obra relacionats amb el fenomen bèl·lic?

A l'hora de tractar el vessant pràctic de l'art militar, Eiximenis recorre als escrits de les principals autoritats clàssiques sobre la matèria. Així, el *De re militari* – altrament conegut com a *Epitoma rei militaris*– de Vegeci constitueix en aquest sentit el principal referent del nostre autor, com ell mateix sembla reconèixer quan diu “qui vol saber de batallar [...], que haja Vegeci, *De re militar*, familiar” (*Dotzè*, c. 278). Les informacions pràctiques preses de l'*Epitoma* vegecià, les combina Eiximenis amb fragments dels *Stratagemata* de Juli Frontí i de les obres de Trogu Pompeu o Valeri Màxim. A totes aquestes obres, el menoret gironí hi accedeix bé directament, a través de còpies i traduccions, bé a través de la intermediació d'autors medievals deutors també dels tractats clàssics esmentats. En aquest sentit, tant Gil de Roma com Joan de Gal·les –i a través seu, Joan de Salisbury– constitueixen també referents essencials per al nostre autor, tal i com han posat de manifest Albert Hauf (1990) i Jordi Lorca (2007), entre d'altres. És, doncs, principalment sobre les obres de tots aquests autors que Eiximenis basteix la seua reflexió sobre el vessant pràctic de la guerra.

Igualment, a l'hora d'elaborar les seues consideracions de tipus jurídic i moral sobre el fenomen bèl·lic, Eiximenis acudeix a la tradició de la guerra justa i als seus autors més destacats. Així, com ha posat de manifest Manuel J. Peláez, els principals referents eiximenians en aquest sentit són les Sagrades Escriitures (que cita tant

¹⁰ Sobre aquesta qüestió, vegeu: Peláez, 1986, 1993a, 1993b, 1999; Wittlin, 1985, 2007; Hauf, 1990; Riquer, 1990, 1999; Lorca, 2007; Brines, 2004; Martín Rodríguez, 1996-2003

¹¹ Citat a Hauf (2009-2010: 210); també s'hi ha referit Montoliu (1959: 38-43).

directament com indirecta), el Dret canònic, i particularment la causa XXIII del *Decret* de Gracià, les *Decretals* de Gregori IX i les d’Innocenci IV (Peláez, 1993a: 19; 1999). Juntament amb aquestes fonts, Eiximenis aprofita també les obres d’autors com Tomàs d’Aquino, Nicolau de Lira, Enric de Susa i Martí de Tropa, entre d’altres (Peláez, 1993a: 21-23; 1993b: 184-198; 1999), que li serveixen per donar forma a la seua noció de guerra justa.

A les molt diverses informacions obtingudes de tot aquest ampli ventall de fonts, Eiximenis afegeix encara el seu toc personal. I és que tot i la manca d’originalitat essencial de la visió eiximeniana de la guerra, el franciscà incorpora a les seues reflexions algunes apreciacions d’encuny propi o obtingudes a través del contacte amb els seus contemporanis (Riquer, 1990: 207-208). És gràcies a la originalitat d’aquests fragments que el text eiximenià adquireix aquella vivacitat que esmentàvem adés i que constitueix una de les seues principals riqueses¹². Eiximenis, agut observador de la realitat, no s’està d’incloure als capítols del *Dotzè* dedicats a la guerra informacions *a priori* sorprenents en boca –o en ploma– d’un home de fe com ell, suposadament ignorant en els fets d’armes. Així, i per mencionar només alguns exemples, el menoret ens dóna detalls sobre la manera de combatre d’anglesos i francesos en els temps de la guerra dels Cent Anys (*Dotzè*, c. 274; Riquer, 1999); recomana als cavallers que s’entrenen amb les cridaneres cimeres posades, de manera que els seus cavalls s’hi acostumen (*Dotzè*, c. 227); aconsella que els mariners acorden un nom per a cada costat del vaixell per tal d’evitar confusions durant la batalla, tal i com fan els catalans, que al de babord li diuen de Sant Jordi i al d’estribord de Santa Maria (*Dotzè*, c. 336); o, finalment, en comentar una recepta de pólvora que inclou en un dels capítols, el nostre autor recomana afegir als ingredients tradicionals (sofre, salnitre i carbó) un poc de càmfora i arsènic groc perquè ha sentit dir que “fa meravelles” (*Dotzè*, c. 507). Aquestes informacions, i altres de la mateixa naturalesa que inclou Eiximenis en el *Dotzè*, constitueixen un dels principals atractius de l’anàlisi eiximeniana de la guerra, ja que, com assenyala en el seu moment Martí de Riquer (1990: 205 i 209; 1999: 42-43), ens permeten conèixer gran quantitat d’aspectes –puntuals o anecdòtics, potser, però no per això menys interessants– del món de la guerra medieval.

Tanmateix, el nostre autor no es limita a recollir curiositats o petites informacions útils per als combatents. Eiximenis, coherent amb una de les preocupacions que dirigeixen tota la seua obra, ço és el benestar i el bon regiment de la comunitat, inclou també als capítols del *Dotzè* alguns consells per tal de minimitzar els presumibles efectes negatius d’un conflicte bèl·lic sobre la cosa pública. Així, el menoret recomana al príncep que mai faça cap guerra en benefici

¹² Aquesta vivacitat es veu incrementada també pels nombrosos *exempla* amb què el menoret il·lustra les seues afirmacions sobre la guerra i que recullen tant gestes de personatges mítics, com fets ressenyables protagonitzats per figures històriques del temps d’Eiximenis (Contreras Martín, 2012). Sobre els *exempla* del nostre autor, vegeu Ysern Lagarda (1999), Viera (2003-2004) o Brines (2004).

propi, sinó per bé de la comunitat (*Dotzè*, c. 243); però tampoc sense el consentiment dels homes principals del seu regne (*Dotzè*, c. 671) ni sense el vistiplau de les Corts (*Dotzè*, c. 668); i que abans de començar un conflicte s’assegure de comptar amb els recursos econòmics suficients (*Dotzè*, c. 234 i 252)¹³, preferentment del seu propi patrimoni, ja que el poble no accedirà a finançar una guerra “si doncs no hi consent e no torna en bé de tota la cosa pública” (*Dotzè*, c. 234). A l’hora de fer aquestes afirmacions, el nostre autor sembla tenir ben present la realitat sociopolítica que l’envolta i concretament les conseqüències d’un conflicte que encara cuejava una dècada abans de la publicació del *Dotzè* i que havia tingut un gran impacte sobre la praxi política de la Corona d’Aragó. Evidentment, ens referim a la guerra de Castella (1356-1375), que havia posat a prova la resistència del sistema contractualista propi dels territoris de la monarquia aragonesa, el qual finalment n’eixí reforçat (Baydal, 772-774) i del qual Eiximenis es mostra ací clarament partidari, tot posant de manifest en la seua obra la importància del pacte, de l’acord, en la pràctica política¹⁴.

4. La guerra en el *Dotzè del Crestià*

Atesa la ja mencionada manca d’unitat estructural però també la proximitat de les reflexions que el nostre autor fa en el *Dotzè* sobre el fenomen bèl·lic, hem considerat convenient sistematitzar-les i organitzar-les per a la seua anàlisi en tres grans qüestions: quan és legítim declarar i lliurar una guerra, qui pot i deu fer la guerra, i de quina manera ha de fer-se la guerra. D’aquesta manera, pensem, podrem copsar més fàcilment els principis bàsics de la visió eiximeniana de la guerra.

4.1 Quan és legítim fer la guerra

La primera de les tres grans qüestions en què hem dividit les reflexions d’Eiximenis sobre la guerra és, com acabem d’assenyalar, la de quan resulta legítim fer-la. En el seu conjunt, l’anàlisi eiximeniana del fenomen bèl·lic parteix de dues premisses. La primera d’aquestes premisses és la conveniència de la pau. El pensament del nostre autor és essencialment pacifista: la pau és una de les màximes aspiracions del menoret (Peláez, 1993b: 172-174) i és des d’aquesta perspectiva que observa el fet d’armes. La importància de la pau en el pensament eiximenià s’explica per la influència en ell de tres elements. En primer lloc, la tradició literària catalana,

¹³ Significativament, ens diu el menoret que precisament en els diners “jau tot lo fet (de la guerra) principalment, après Déu” (*Dotzè*, c. 252).

¹⁴ Sobre l’ideal pactista eiximenià i la seua vigència a la Corona d’Aragó medieval, particularment a Catalunya i al regne de València, vegeu Baydal (2011: 791-799).

marcadament pacifista, tal i com ha posat de manifest M. J. Peláez (1993b: 172-173). En segon lloc, la pertinença d'Eiximenis a l'Orde dels Frares Menors, especialment sensibilitzada amb el missatge pacifista. Per al nostre autor, però, –i aquesta és la tercera qüestió– la importància de la pau no rau en el fet que aquesta està estretament vinculada a la pobresa i la requereix, com afirma Francesc d'Assís (Paul, 1984: 24-25), sinó que el menoret considera la pau important, per tal com és el substrat sobre el qual floreixen els negocis i l'activitat mercantil, autèntiques ànimes del benestar de la comunitat (Brines, 2004: 262-263). De fet, la pau és per a Eiximenis un dels tretze adjutoris que requereix la ciutat per a la seua autosuficiència i el seu bon estament (*Dotzè*, c. 180-184). El pacifisme eiximenià s'observa clarament en els capítols que el menoret dedica al fenomen bèl·lic. Per al nostre autor, el príncep ha de fer sempre el que estiga en les seues mans –sempre que no siga pecat, recalca– per aconseguir la pau, tant externa com interna (*Dotzè*, c. 652-654). Eiximenis segueix Agustí d'Hipona en afirmar que l'existència dels prínceps s'explica precisament per la seua funció de servir la pau, la qual s'ha de buscar en tot moment, també durant els conflictes armats (*Dotzè*, c. 653).

I és que, tot i aspirar a la pau i considerar que la guerra és “for dampnosa a la cosa pública” (*Dotzè*, c. 653), Eiximenis, conscient del món que l'envolta, accepta que la guerra és una realitat i que, de fet, resulta tolerable sota determinades condicions. El nostre autor considera, doncs, –i aquesta és la segona de les premisses de què parteix la visió eiximeniana del fenomen bèl·lic– que la guerra té un caràcter instrumental: la possessió d'armes i, per extensió, el seu ús en cas de necessitat serveix a la ciutat per ser autosuficient¹⁵ i, en última instància, la guerra serveix –paradoxalment– per aconseguir la pau¹⁶, la importància de la qual en el pensament eiximenià ja hem posat de manifest. Eiximenis, com és habitual, tampoc és original al respecte d'aquesta qüestió, car si Agustí d'Hipona, primer, i la resta d'autors medievals que tracten la matèria, després, admetran la legitimitat del fet d'armes serà precisament per la mateixa raó: pel fet que consideraran que el conflicte armat porta la pau i restableix l'ordre alterat (García Fitz, 2003: 30). Amb tot, Eiximenis hi insisteix, la guerra no és positiva *per se*, sinó que només ho en la mesura que serveix a un objectiu noble: la reinstauració de la pau i la justícia. És per això que cal pensar-s'ho bé a l'hora de començar un conflicte i només fer-ho en cas que no hi haja altre remei (*Dotzè*, c. 252 i 655). Eiximenis, doncs, considera que la guerra pot ser legítima, justa, si compleix uns determinats requisits, que coincideixen, en el cas del nostre autor, amb els cinc criteris clàssics de la guerra justa, ja definits plenament al segle XIII: *auctoritas*, *causa*, *res*, *animus* i *persona* (Russell, 1979: 128-129). Per a Eiximenis, per tant, serà en funció de l'autoritat sota la qual es lliure, la causa

¹⁵ De fet, és precisament aquesta consideració el que dóna peu a Eiximenis per tractar l'art militar als capítols 213-337 del *Dotzè*.

¹⁶ “Batalla e guerra permeten los drets per los mals a fer cessar e per aconseguir pau” diu Eiximenis i ens remet a la causa XXIII, q. 1 del *Decret* de Gracià (*Dotzè*, c. 655).

que la motive, l'ànim i la intenció que la guien i les persones que hi participen que es podrà considerar si una guerra es justa o no.

Com acabem d'assenyalar, el primer dels criteris que, segons el Eiximenis, cal tenir en compte és el de l'autoritat: la guerra ha de ser declarada per una autoritat amb capacitat per fer-ho (*Dotzè*, c. 657). Si bé tots els autors medievals que examinaren la qüestió de la guerra justa coincidiren en la necessitat d'aquesta autoritat, no s'arribà a un consens sobre amb quina instància de poder calia identificar-la. Atesa la fragmentació del poder característica del període medieval, tres foren les grans postures que es configuraren entorn d'aquesta qüestió. La primera és la aquells que, com Enric de Susa, Ugucione de Pisa o Joan de Legnano, atorgaven la capacitat de declarar guerres legítimament a les autoritats universals. Al papa se li reconeixia aquesta capacitat com a representant de Déu a la Terra, atés que ningú discutia la capacitat divina de declarar o inspirar guerres; a l'emperador, perquè es considerava que també tenien aquesta capacitat els poders sense cap superior en allò temporal. La segona postura aparegué amb el desenvolupament de les diferents monarquies europees des del segle XI i la progressiva difusió de la idea que els diferents sobirans no havien de reconèixer tampoc cap poder superior en l'aspecte temporal, raó per la qual podia considerar-se que també gaudien de la capacitat per declarar una guerra legítimament. Finalment, la tercera postura constitueix la manifestació més clara de la fragmentació del poder característica del període medieval en considerar que també les instàncies de poder inferiors a les monarquies tenien capacitat per declarar legítimament la guerra (Russell, 1979: 178 i García Fitz, 2003: 39-47). Davant d'aquesta diversitat de parers, Eiximenis adopta una postura que podríem definir com a de compromís, però amb alguns trets particulars. Així, citant Gracià, afirma primerament que la capacitat de declarar una guerra correspon l'autoritat de major rang de les que hi participen (*Dotzè*, c. 657). A continuació, assenjala que, d'acord amb Enric de Susa, el papa i l'emperador són els únics que poden autoritzar les guerres en defensa de la fe (*Ibidem*). Eiximenis autoritza també que es declare la guerra sense l'aprovació de l'Església ni de cap príncep en cas de defensa de la terra i de la propietat (*Ibidem*). Segons Manuel J. Peláez, el nostre autor segueix d'aquesta manera, ja siga directament o indirectament per mitjà d'Enric de Susa o Angelo Carletti, els postulats de Ramon de Penyaforat, un dels primers a considerar acceptable la declaració de guerra sense cap autorització en els casos mencionats (Peláez, 1993b: 186-187). Pel que fa als poders de rang inferior a la monarquia, Eiximenis considera que sempre que siga possible han d'acudir a instàncies superiors per tal de resoldre els conflictes per la via judicial o, en cas que no siga possible fer-ho, per tal que aquestes n'autoritzen la resolució per la via armada (*Dotzè*, c. 660). Eiximenis accepta que el príncep que no reconeix cap autoritat temporal superior pugui declarar una guerra, però puntualitza, com ja hem assenyalat, que cap príncep deu “moure guerra contra altre príncep fora de sa terra” sense el consentiment de les Corts generals dels seus regnes (*Dotzè*, c. 668). Per a Peláez, el que porta el gironí a fer aquesta afirmació és la noció pactista que impregna el conjunt de l'*opus* eiximenià (Peláez, 1993b: 187-189). En aquest sentit,

convé que tinguem en compte que la formulació pactista del criteri d'autoritat en la declaració de la guerra justa no és exclusiva d'Eiximenis, sinó que en realitat és una conseqüència de la difusió del principi de representativitat manifestat en la cèlebre fórmula, divulgada pels canonistes dels segles XII i XIII, “quod omnes tangit ab omnibus approbari debet”. De fet, un plantejament molt semblant al del menoret gironí el trobem també en una altra obra de l'àmbit de la Corona d'Aragó, escrita trenta anys abans que el *Dotzè*. Així, al seu *De vita, moribus et regimine principum*, l'infant Pere d'Aragó afirma, en tractar les condicions que requereix una guerra per ser considerada justa, “quod non proprio capite nec paucorum; sed multorum, maxime magnorum et potentiorum Regni sui suffultus consilio ad bellum peragendum se praeparet” (Pere d'Aragó, 2005: c. 24; Brines, 2004: 130). Finalment, Eiximenis assenyala que fins i tot els prelats amb jurisdicció temporal tenen capacitat per declarar la guerra (*Dotzè*, c. 657).

El segon dels criteris necessaris segons el nostre autor per considerar justa una guerra és el de la causa, és a dir, que la raó que mou el conflicte siga apropiada. La primera causa acceptada per la tradició cristiana per a la justificació d'una guerra fou la defensa pròpia, dels propis béns o de la pròpia terra. Agustí d'Hipona afegí a aquesta la venjança d'un ultratge, juntament amb la defensa de les lleis divines i el càstig del pecat. La conservació de la llei i de l'orde social es constituïran també en causes legítimes en tant que derivacions del principi de defensa de la terra. Finalment, per influència de l'aristotelisme, el ventall de causes justes acabarà d'ampliar-se com a conseqüència de la introducció de la noció del bé comú i de la legitimitat de la seua recerca per mitjà de les armes (García Fitz, 2003: 52). En darrera instància, l'objectiu que s'amaga al darrere de tots aquestes causes i que alhora les legitima és el restabliment de la justícia i la pau alterades. També Eiximenis ho creu així i afirma que una guerra es fa per causa justa quan es fa per “perseguir o refrenar los mals hòmens e defensar los bons [...]; demanar ço qui és tolt, voler satisfacció de ses injúries, perssonals o de la comunitat [...]; deffensió de la terra ajudant los flachs e impotents en lur justícia a defendre [...]” (*Dotzè*, c. 657). A continuació, el menoret recull l'inventari de causes justes fet per l'exegega franciscà Nicolau de Lira, entre les quals trobem igualment la defensa de la fe i el càstig de pecats, la violació dels principis de fidelitat feudal, la defensa del malfactor, la injúria del príncep, la defensa de la terra i de la propietat, etc. (*Ibidem*).

El tercer dels criteris recollits per Eiximenis en el *Dotzè* és el de la intenció. Diu el gironí que la guerra no s'ha de fer per odi, venjança, voluntat d'aconseguir algun guany material, “ne per qualque altra mala intenció” (*Dotzè*, c. 658). I és que la guerra, segons estableix el *Decret* de Gracià i el consens dels autors cristians, s'ha de fer per amor i sempre per necessitat, amb un ànim orientat cap al bé (García Fitz, 2003: 57).

Aquesta tercera causa justa que acabem de tractar està estretament relacionada amb la quarta de les que exposa el nostre autor, segons la qual una guerra que es

vulga justa ha de ser lliurada amb modèstia i justícia en la seua execució. La intenció bondadosa dels combatents que mencionàvem al paràgraf anterior ha de manifestar-se, doncs, en una actuació moderada i proporcional a l’ofensa rebuda. Així, el franciscà afirma que aquell que lluita justament pot prendre de l’enemic tot allò que considere que li pertoca com a compensació del mal rebut o d’allò que li havia estat pres abans de començar el conflicte (*Dotzè*, c. 658).

Finalment, la cinquena i última causa justa exposada per Eiximenis fa referència a la condició dels combatents. Perquè una guerra siga legítima, a més del que ja hem assenyalat, cal també que siga feta per les persones indicades. Per al nostre autor, les persones indicades per batallar són els laics i no els eclesiàstics, als quals els és prohibit de vessar sang (*Dotzè*, c. 658). Eiximenis, però, admet que aquest principi no és vàlid en cas de necessitat “qui no’s pogués per res esquivar ne s’i pogués proceir per altra manera” (*Ibidem*). És a dir, que el menoret considera que els eclesiàstics no han de prendre part en cap mena de violència, excepte en determinades circumstàncies. Quan, a continuació, tractem qui són els que, segons Eiximenis, poden participar en les guerres, veurem quines són aquestes circumstàncies.

4. 2 Qui pot fer la guerra

La segona de les grans qüestions entorn a la qual hem sistematitzat els capítols del *Dotzè del Crestià* que Eiximenis dedica al fenomen bèl·lic és la de qui pot i deu participar en els fets d’armes. Pel que fa a aquesta qüestió, ja hem apuntat que el gironí distingeix nítidament entre laics, als quals se’ls permet combatre sempre que ho facen en guerra justa, i eclesiàstics, als quals se’ls prohibeix guerrear, excepte si es donen algunes circumstàncies determinades. Eiximenis examina en detall aquestes circumstàncies als capítols 667 i 668 del *Dotzè*, però la seua aportació a la matèria tampoc és essencialment original. La qüestió de la participació de l’Església i els seus membres en els conflictes bèl·lics ocupà un lloc destacat en les reflexions medievals sobre la guerra. Ja des dels primers temps del cristianisme, la línia que separava els combatents legítims dels il·legítims fou l’existent entre laics i eclesiàstics: si als primers se’ls reconeixia la capacitat de combatre sempre que compliren la resta de condicions *justificadoras* de la guerra, als segons se’ls prohibia taxativament de prendre part directament o indirecta en cap mena de violència. Aquest principi, molt ferm en època carolíngia, incorporà algunes matisacions a mesura que avançaren els temps medievals. Així, primer es reconegué a l’Església la capacitat d’ordenar una guerra contra els heretges, tot i que els clergues no podien participar-hi directament. De fet, Tomàs d’Aquino negarà també aquesta possibilitat, tot i que ho farà per raons de caire funcional (convé que facen la guerra els que més en saben i no els clergues, que han de dedicar-se a pregar) i no de caire moral. Totes aquestes consideracions, però, xocaven frontalment amb la realitat, ja que durant el període medieval no era

estranya la implicació dels religiosos en la guerra. Fou per això que els juristes acabaren acceptant la participació bèl·lica d'aquells prelats que ostentassen el poder temporal, tot i que amb certes condicions, i també el fet que els clergues poguessen portar armes, tot i que en general només de tipus defensiu (Peláez, 1993b: 195 i 196; García Fitz, 2003: 67-69).

Al respecte d'aquesta qüestió, Eiximenis es mou també en les coordenades habituals, i les seues afirmacions són deutores principalment –així ho reconeix ell mateix als capítols 665-667– dels postulats de Joan de Legnano, el qual alhora beu de les autoritats acostumades que ja hem esmentat. Així, el nostre autor assenyala d'entrada que els bisbes poden participar en els conflictes armats amb llicència del papa i que concretament els que posseeixen autoritat temporal poden, de fet, assistir i dirigir batalles (*Dotzè*, c. 667). Eiximenis, però, no acaba de deixar clara la seua postura al respecte del paper dels eclesiàstics en els conflictes bèl·lics i, d'aquesta manera, posa de manifest la diversitat d'opinions –sovint clarament contradictòries les unes respecte de les altres– existents al voltant de la qüestió. Ho fa, per exemple, quan diu que “bisbe no pot anar de dret a batalla sens licència del papa” tot i que “dient als cunys que sí farien, defenent lurs drets”; o quan, a pesar d'afirmar primer que “en les batalles que la Església fa contra los excomunicats, meritòria cosa és als prelats matar los altres o batallar” i que segons Guilhem Durand “tots els clergues qui han jurisdicció temporal poden prendre armes per defensió sua e dels seus de dret”, assevera després que “persona clerical se deu fort guardar de esvaïr nengun ab armes” i que ni tan sols els clergues autoritzats a assistir a les batalles “no deuen en pròpia persona pugnar” (*Dotzè*, c. 667 i 668). Finalment, Eiximenis recull que, segons el ja esmentat Joan de Legnano, els eclesiàstics poden portar armes en quatre ocasions: per defensar-se; contra infidels, per manament de superior o per possessió de la potestat judicial; per defendre justícia amb el vistiplau del bisbe, i en cas de posseir autoritat temporal (*Dotzè*, c. 668).

La qüestió de la participació clerical en els afers bèl·lics, per tant, no queda resolta per complet, tot i que és evident que tant Eiximenis com la resta d'autors medievals acceptaran només la implicació dels clergues en els fets d'armes, ja siga directament o indirecta, sota determinades condicions. Per contra, com hem assenyalat, als laics se'ls permet sense més la intervenció en les guerres legítimes.

El primer dels laics que pot fer la guerra és el príncep. Aquest no només pot fer-la, sinó que a més, com ja hem dit, deu fer-la en cas que siga necessari restablir l'ordre i la pau i si s'han esgotat totes les altres vies. Al príncep, però, a més de la capacitat de declarar la guerra, li correspon també la direcció de la mateixa, raó per la qual convé que reunesca una sèrie de condicions, entre les quals trobem la pietat i fe en Déu, el seny i la decisió per actuar correctament, l'eloqüència per animar les tropes, la gràcia i generositat per compensar els seus homes i assegurar-se'n la fidelitat, etc. (*Dotzè*, c. 213, 214, 215, 232 i 575). El príncep que vulga tenir èxit en la batalla, a més, haurà d'actuar en la guerra d'acord amb els consells dels més

Server Server, Blai Josep

“Batalla e guerra permeten los drets”:

La guerra medieval en el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis

experimentats i savis dels seus homes d'armes (*Dotzè*, c. 232), i haurà d'evitar el pecat, car “peccats fan lo cavaller infortunat” (*Dotzè*, c. 218).

A la vora del príncep, tot i que un graó per baix seu, trobem el mestre de la cavalleria. A aquest correspon la direcció efectiva de l'exèrcit sobre el terreny i és per això que, diu Eiximenis, ha de ser bo amb els seus soldats, astut i expert en fets d'armes, i lleial al príncep (*Dotzè*, c. 236). Al capítol 237, el menoret ens conta que el mestre de la cavalleria dels antics grecs i romans era denominat príncep de la cavalleria pels perses i caldeus, i que en el temps en què ell escriu el càrrec rep el nom de senescal o prebost a França i el de conestable a Espanya; de fet, diu, “ab aquest nom se acorden més los del regne d'Aragó, segons lurs estatuts e costumes” (*Dotzè*, c. 237). Eiximenis insisteix i afirma al mateix capítol que, a la Corona d'Aragó, el càrrec de conestable ha de recaure en un fill o familiar del rei o, en cas de no ser això possible, en un dels cavallers més notables de la Corona. Com posà de manifest Martí de Riquer, aquest aclariment del menoret recull i s'explica pel fet que el 23 de juny del 1369, en el nomenament de l'infant Martí com a senescal d'Aragó, el rei Pere el Cerimoniós establí precisament tant la denominació com les condicions que exposa Eiximenis al respecte d'aqueix càrrec (Riquer, 1999: 28). De Riquer, a més, assenyalava que l'especial atenció que el menoret dedica a la naturalesa i les obligacions del càrrec de conestable es deu precisament al fet que el mecenes i destinatari del *Dotzè*, Alfons el Vell, havia estat nomenat conestable de Castella –el primer– pel rei castellà Joan I (Riquer, 1999: 28). El nostre autor, per tant, degué escriure els articles que dedica al càrrec de conestable pensant en la possibilitat de transmetre algunes ensenyances tant a l'infant Martí, primer conestable d'Aragó, com a Alfons el Vell, primer conestable de Castella i destinatari del *Dotzè*. I és justament per això que examina no només la naturalesa del càrrec, com hem vist, sinó també les obligacions que li són pròpies (*Dotzè*, c. 236), les qualitats que ha de reunir qui l'exerceix (*Ibidem*), i els honoraris que aquest ha de rebre (*Dotzè*, c. 238); tot això acompanyat d'una quantitat considerable de consells pràctics d'inspiració eminentment vegeciària sobre la preparació de la guerra i la direcció de la host (*Dotzè*, c. 256-266).

Francesc Eiximenis no para atenció només a aquells que han dirigir la guerra, sinó que també exposa qui són els que efectivament l'han de fer. En aquest sentit, Eiximenis es mostra poc partidari de la participació popular en els conflictes bèl·lics. És cert que el nostre autor recomana als ciutadans que sàpiguen fer ús de les armes per a la defensa de la ciutat (*Dotzè*, c. 213), però alhora rebutja la participació dels pagesos en la guerra si no és com a peons, ja que, a pesar de ser aquests més vigorosos i estar acostumats als treballs físics, la seua manca d'aptitud i actitud per al combat els fan inferiors als generosos, la classe guerrera per excel·lència (*Dotzè*, c. 225, 226, 273)¹⁷. Així doncs, Eiximenis prefereix els cavallers, els veritables homes

¹⁷ La postura eiximeniana al respecte de la participació popular en els conflictes bèl·lics ha estat analitzada amb més detall per Jordi Lorca (2007) a propòsit del particular ús que fa el menoret de l'obra de Gil de Roma a l'hora de confegir les seues consideracions sobre la guerra.

d’armes, i per això dedica alguns capítols a tractar què és la cavalleria (*Dotzè*, c. 862-865). El nostre autor la defineix com un orde posat per Déu sobre la terra per tal d’assegurar la pau i la justícia i “arreglar lo món”; a més, recull la manera habitual com s’ordenen els cavallers i, finalment, els drets que els corresponen, entre els quals destaca que el príncep haja de consultar-los en els afers d’armes (Martín Rodríguez: 1996-2003).

Finalment, Eiximenis examina de manera breu la conveniència de la participació de dos col·lectius més en els conflictes armats. Contra la postura platònica, favorable a la participació de les dones en els afers militars, el nostre autor considera que aquestes no són aptes per als fets d’armes (*Dotzè*, c. 93). En la seua argumentació, Eiximenis segueix, com Gil de Roma o Ptolemeu de Luca¹⁸, els postulats aristotèlics, que recalaven la inferioritat femenina, i afirma que les dones no deuen prendre part en la guerra per un ampli ventall de raons que poden resumir-se en la seua suposada debilitat física i mental, les alteracions que això suposaria en l’ordre social (impossibilitat d’exercir la seua funció reproductora i canvi de rols de gènere entre homes i dones) i la infinitat d’inconvenients que suposaria la presència de dones en la host (*Dotzè*, c. 93). La coincidència dels arguments eiximenians amb els de Ptolemeu de Lucca és especialment significativa, raó per la qual podem pensar que el menoret degué tenir-lo en compte a l’hora de tractar la matèria. Eiximenis no es limita, però, a negar a les dones la capacitat de participar en els fets d’armes, sinó que també els veta –en aquest cas, a la reina– la participació en el consell del rei per raons semblants a les ja exposades (*Dotzè*, c. 254). A pesar de tot el que acabem d’assenyalar, el nostre franciscà accepta finalment que les dones, com els vells i els infants, col·laboren en la defensa de la ciutat durant els setges (*Dotzè*, c. 213), tot i que preferiblement en tasques auxiliars.

L’altre col·lectiu, la participació del qual en la guerra discuteix el gironí són els mercenaris, al respecte dels quals recomana al príncep que “solament batallaràs ab los teus e no t posaràs en mans de gent a tu estranya, car l’hom estrany tost és girat a la part contrària com no y sia sinó per lo diner; e sia odiós als teus, e a lur vergonya sia apellat a ta companyia” (*Dotzè*, c. 720). Eiximenis, observador atent de la realitat del seu temps, de ben segur que devia conèixer els estralls que la presència de les companyies de mercenaris solien provocar allà on anaven i que havien pogut experimentar de primera mà els súbdits de la Corona d’Aragó durant la guerra amb Castella (1356-1376). És per això que el nostre autor es posiciona clarament en contra d’aquesta mena de tropes, tot i que, realista una vegada més, afirma que en cas de contractar mercenaris i arribar aquests quan la guerra ja ha acabat o quan qui els ha contractat ha mort, només se’ls ha de pagar el temps que hagen tardat a arribar al lloc acordat (*Dotzè*, c. 666).

¹⁸ Sobre les consideracions d’aquests dos autors a propòsit de la participació femenina en els afers bèl·lics, vegeu Blythe (2001).

La idoneïtat d’algú per als fets d’armes, però, no depèn només de la seua categoria social, del seu ofici o del seu gènere, sinó que també, diu Eiximenis, està en funció de la seua procedència geogràfica. En aquest sentit, l’autor gironí segueix Gil de Roma, i exposa que les terres que tendeixen a produir millors homes d’armes són les temperades, entre les quals localitza la península Ibèrica, car les més calentes produeixen homes “massa molls” i les més fredes “forassenyats” (*Dotzè*, c. 222 i Lorca, 2007: 283).

4.3 Com ha de fer-se la guerra

La tercera i darrera qüestió en base a la qual hem estructurat la nostra anàlisi de la presència del fenomen bèl·lic en el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis és la de com es fa la guerra. La major part dels capítols del *Dotzè* que el nostre autor dedica a la guerra tracten precisament la manera com convé lluitar per tal d’aconseguir la victòria i que el combat resulte agradable als ulls de Déu. I és que una i altra cosa –la victòria i la voluntat divina– estan estretament relacionades per a Eiximenis, tal i com ell mateix posa de manifest quan afirma que “la victòria de la batalla deu esperar lo príncep e creure fermament que davalla de Déu” (*Dotzè*, c. 656). El resultat d’una guerra, doncs, depèn de la voluntat de la divinitat i, per tant, sense el favor d’aquesta cap príncep, per molt que s’hi escarrasse, no aconseguirà reeixir (*Dotzè*, c. 895). Per a Eiximenis, però, això no significa que el príncep que dirigeix una guerra s’haja d’abandonar per complet a la voluntat divina a l’hora d’afrontar-la, sinó que deu fer tot el que estiga al seu abast per aconseguir la victòria, car no fer-ho seria temptar Déu (*Dotzè*, c. 656)¹⁹. És per això que, com ja hem assenyalat, el menoret recull en el seu *Dotzè* tota una sèrie de consells de caràcter pràctic que considera que poden resultar útils per aconseguir la victòria en la guerra, i que pren majoritàriament de les ja esmentades autoritats clàssiques sobre l’art militar. Aquests consells abasten un ventall amplíssim d’aspectes relatius als fets d’armes, des dels preparatius que ha de fer el príncep a l’hora d’iniciar una guerra (*Dotzè*, c. 250-256) fins a la manera com s’ha de ferir l’enemic amb l’espasa (*Dotzè*, c. 282), i passant per qüestions tan diverses com la pràctica del cors (*Dotzè*, c. 337) o les formacions de combat més usuals (*Dotzè*, c. 267 i 275-277). La gran diversitat i quantitat d’informacions que sobre l’art militar recull Eiximenis en el *Dotzè* fan impossible que en realitzem, en aquestes pàgines, una enumeració i anàlisi del tot exhaustives; és per això que a continuació ens limitarem a exposar i examinar aquells aspectes que resulten més representatius de la visió que dona el menoret de l’aspecte pràctic del fenomen bèl·lic.

¹⁹ En aquest cas, Eiximenis no coincideix amb l’infant Pere d’Aragó, el qual afirma “*quod non in propriis viribus, nec alienis, sed tantum in Dei auxilio tota mente confidat, et si haec fecerit sine dubio victoriam obtinebit*” (Pere d’Aragó, 2005: c. 24).

Eiximenis remarca, en primer lloc, la importància d’haver gaudit d’un bon entrenament a l’hora de combatre i és per això que recomana diversos exercicis d’inspiració vegeciana per tonificar el cos i preparar-lo per a la batalla (*Dotzè*, c. 227). L’entrenament, però, no és l’única cosa que hom ha de tenir en compte abans de començar un conflicte. Convé també, ens diu Eiximenis, fer tota una sèrie de preparatius, dels quals s’han encarregar el príncep i el conestable (*Dotzè*, c. 250-255), als quals recomana, entre altres coses, que consideren les forces amb què compten, que s’asseguren de disposar de diners i vitualles suficients, que mantinguen ocults els seus plans, i que vetllen pel correcte compliment les seues ordres. El nostre autor indica també la manera com el príncep i el conestable han de dirigir l’exèrcit i menar-lo fins al lloc del combat (*Dotzè*, c. 256-266), tot parant atenció sempre als moviments de l’enemic, protegint l’exèrcit propi al màxim possible i tractant d’evitar, d’acord amb un dels principis bàsics de l’estratègia vegeciana, l’enfrontament directe i en camp obert amb l’oponent.

Quan arribe el moment d’iniciar les hostilitats, els combatents han de tenir ben present que han de comportar-se en tot moment de manera correcta, tal i com estableix la quarta de les condicions de la guerra justa, que ja hem comentat. Així, Eiximenis considera que aquells que participen en els fets d’armes han de tenir sempre una actitud misericordiosa, no han d’excedir-se en l’ús de la violència i han de respectar el principi de proporcionalitat a l’hora de castigar l’enemic (*Dotzè*, c. 658). Amb aquestes afirmacions, el nostre autor s’incorpora al corrent de pensament que, durant el període medieval, considerarà que en una guerra justa era imprescindible comportar-se justament (García Fitz, 2003: 59). Amb tot, Eiximenis és conscient que en les guerres són habituals els enganys i, en conseqüència, aconsella als batallants fer ús d’estratagemes i enganyifes per tal de vèncer l’enemic, sempre, però, que recorrent-hi no violen els principis bàsics de la fe cristiana (*Dotzè*, c. 283 i 662).

El paper de la màgia i l’astrologia en els fets d’armes és igualment objecte de l’atenció d’Eiximenis. En aquest sentit, recull en diversos capítols (*Dotzè*, c. 224, 284, 285, 288, etc.) com els “antics” consideraven que els astres, però també certes herbes o pedres precioses podien influir positivament o negativa en el resultat d’una batalla. El fet que Eiximenis incloga al seu *Dotzè* aquestes qüestions no ha de portar-nos a considerar-lo, com va fer per exemple Manuel de Montoliu (1959: 33), un ingenu o un supersticiós *tout court*, ja que ell mateix assenyala que la fe cristiana estableix que la batalla depèn dels mèrits dels homes que hi lluiten i de la voluntat divina, i no de conjurs o fetilleries (*Dotzè*, c. 285).

El nostre autor recomana també parar atenció al calendari i als temps de la guerra. Eiximenis considera que el millor és combatre a la primavera i a l’estiu (en aquest últim, diu, la calor asseca les fonts i, per tant, pot ajudar a guanyar setges), o en tot cas a la tardor, però que siga com siga convé no fer-ho a l’hivern, ja que

aquest és “enemic de natura d’hom i d’altres bèsties” (*Dotzè*, c. 306). A més a més, el menoret assenyala, com havia fet Tomàs d’Aquino (Peláez, 1993b: 195), que és legítim lluitar els dies festius, sempre que es faça d’acord amb els principis de la guerra justa (*Dotzè*, 667). I fins i tot afirma que en temps de guerra és convenient no menjar sempre a les mateixes hores, per tal de confondre així l’enemic (*Dotzè*, c. 307).

Eiximenis no s’oblida de tractar la fugida del camp de batalla, aspecte al qual dedica una considerable atenció. Així, considera que no és vergonyós ni il·lícit moralment abandonar la lluita quan és evident que és impossible guanyar-la, ja que no fer-ho equival a buscar la pròpia mort i, per tant, a pecar mortalment (*Dotzè*, c. 272, 287, 315, etc.). Un cop acceptada la possibilitat de la fugida, el nostre autor recull un ampli ventall de consells sobre la manera com convé preparar-la per si es donàs el cas que fóra necessària (*Dotzè*, c. 271-273, 287).

Els consells generals per a tota mena de fets d’armes els completa Eiximenis amb altres consells destinats específicament a cadascuna de les quatre modalitats de batalla existents.

La primera modalitat de batalla que tracta el nostre autor són les batalles campals. L’examen eiximenià d’aquestes comença amb una revisió de les formacions tàctiques recomanades per Vegeci i Frontí (*Dotzè*, c. 267). Eiximenis, però, aprofita l’avinentsa per desmarcar-se de les autoritats clàssiques i recollir també una sèrie d’informacions contemporànies sobre la manera com ha d’ordenar-se un exèrcit a l’hora de participar en una batalla campal (Riquer, 1999:29). Així, el polígraf gironí exposa com els anglesos i escocesos tendeixen a organitzar l’exèrcit en quatre contingents (avantguarda, rereguarda i ales), mentre que als regnes hispànics és costum organitzar l’exèrcit en cinc contingents, tot afegint entre l’avantguarda i la rereguarda un cos central en què se situa el rei (*Dotzè*, c. 274). Aquesta no és, però, l’única diferència que presenta la manera de combatre d’anglesos, escocesos i francesos –i que aquests últims, ens diu Eiximenis encertadament (*Dotzè*, c. 276), haurien après dels primers (Ferrer i Mallol, 2001: 206)– respecte de la dels hispànics. Així, el menoret afirma que aquells acostumen a descavalcar i combatre a peu, mentre que aquests solen combatre de manera mixta, part de la host a cavall i part a peu. Afegeix, a més, en perfecta sintonia amb els seus contemporanis més avesats als fets d’armes (Ferrer i Mallol, 2001: 203), que combatre a peu és més segur i eficaç “segons que experiència mostra en nostre temps present” (*Dotzè*, c. 276).

I és que, d’acord amb Martí de Riquer, totes les informacions pràctiques que acabem d’assenyalar al respecte de les formacions i les diverses maneres de combatre en camp obert les hauria obtingut el nostre autor d’individus del seu entorn que podrien haver participat –com féu el mateix Alfons d’Aragó i Foix– en la batalla de Nájera, l’any 1367, en la qual s’haurien reproduït precisament les formacions i les tàctiques que menciona Eiximenis en el *Dotzè* (Riquer, 1999: 29-33).

Aquest aprofita també els capítols dedicats a les batalles campals per fer una llambregada a les armes emprades pels seus contemporanis. El menoret enumera succintament el conjunt de peces que constitueixen l'arnés del cavaller, juntament amb les principals armes ofensives. Tal i com posà de manifest en el seu moment Martí de Riquer, el fet que l'enumeració eiximeniana de les peces de l'armadura incloga el rest significa que el menoret estava perfectament informat de les últimes innovacions en matèria d'equipament militar a l'hora de compondre el *Dotzè*, ja que la publicació d'aquesta obra coincideix en el temps amb els primers testimonis que ens han arribat sobre aquesta peça de l'arnés cavalleresc, que servia per subjectar i descansar la llança, en posició d'atac, sobre el pit de l'armadura (Riquer, 1999: 41-42).

La segona modalitat de batalla examinada per Eiximenis són les batalles murals, és a dir, els setges. En aquest sentit, el nostre autor recull consells orientats tant a aconseguir la rendició d'una plaça forta, com a assegurar-ne la defensa. Als assetjants, que han de seguir en tot moment les normes dictades pel *Deuteronomi* en matèria de setges (*Dotzè*, c. 291), els recorda l'existència de diverses maneres de rendir una ciutat: per fam o set, per mitjà d'estratagemes o per la força (*Dotzè*, c. 292-293). En tractar aquesta última manera, Eiximenis menciona l'ús de diverses màquines de guerra, entre les quals inclou les bombardes (*Dotzè*, c. 259, 293). A aquestes precisament dedica el capítol 507 del *Dotzè*, en el qual aconsella, per exemple, de situar-les als flancs de la host per tal que puguin disparar sobre l'enemic abans que aquest assoleisca les tropes pròpies o assegurar-se sempre que les bombardes pròpies disparen sempre uns centenars de passes més que les de l'enemic. A més d'aquestes informacions, el gironí recull també en les pàgines del *Dotzè* els mals de què pot ser víctima l'exèrcit que assetja una ciutat i els remeis que cal aplicar-hi (*Dotzè*, c. 297-299)²⁰. Per contra, els consells i informacions que Eiximenis dedica als assetjats expliquen com neutralitzar els consells que ell mateix ha exposat per rendir una plaça forta. Així, els recomana que fortifiquen bé la ciutat, que s'asseguren de comptar amb queviures suficients per resistir el setge i que ho facen saber als assetjants i, finalment, enumera tota una sèrie de consells pràctics per destruir els ginys de guerra de l'enemic, sorprendre'l o aconseguir reforços, entre moltes altres qüestions (*Dotzè*, c. 308-320).

Les batalles personals o en camp clos constitueixen la tercera modalitat de batalla examinada per Eiximenis. En aquest cas, el menoret pren com a principal referència el *Libellus de batallia facienda* (Bohigas, 1947: 79-96), tal i com ja va posar de manifest en el seu moment Sigfried Bosch (1936: 658). Es tracta d'un breu tractat,

²⁰ Eiximenis considera que el pitjor dels mals que pot afectar l'exèrcit que posa setge a una ciutat és que, estant aquest exèrcit sotmés a alguna de les altres calamitats que ell mateix exposa (malalties, manca d'higiene, cansament dels soldats o corrupció dels queviures) el príncep que el mana no vulga abandonar el setge i retirar-se. Segons Curt Wittlin, darrere d'aquest fragment del *Dotzè* s'amaga una crítica del nostre autor al rei Pere el Cerimoniós i a la seua actuació durant el setge de l'Alguer (Wittlin, 1995).

compost probablement en la dècada dels cinquanta del segle XIII, que recull el procediment habitual en la celebració dels duels judicials i que tot i no haver estat mai sancionat oficialment, tingué la consideració de llei des d'aproximadament el 1274 (Bosch, 1936: 663). Així, Eiximenis aprofita el contingut d'aquest tractadet – tot i que amb algunes lleugeres modificacions (Martín Rodríguez, 1996-2003: 312-313)– per exposar la legitimitat del duel, els casos en què pot donar-se i el procediment que ha de seguir-se a l'hora de celebrar-ne un. Per al gironí, doncs, els duels no són pecat *per se*, però només s'hi pot recórrer en cas de desafiament per causa criminal i sempre que no fer-ho pugua suposar la mort (*Dotzè*, c. 321), tot i que el bon príncep ha de mirar sempre d'impedir que els seus vassalls hi recórreguen (*Dotzè*, c. 322). Hi ha tres casos en què sol donar-se la batalla personal, ens diu Eiximenis: per bausia, per traïció o per trencar treves (*Ibidem*). Un cop establerta la legitimitat o no dels duels i les seues causes més habituals, el nostre autor passa a descriure'n el procediment: cal escollir els combatents i els seus pars o contrasembles, preparar el camp correctament, prendre jurament als combatents, etc. (*Dotzè*, c. 323-329). Un cop exposat com ha de realitzar-se la batalla en camp clos, Eiximenis es desmarca definitivament del *Libellus de batallia* i recull una sèrie de consells pràctics dirigits als participants en combat singular, alguns dels quals semblen fruit del geni del menoret, com per exemple quan recomana al combatent que, si cau a terra, faça ús del seu cavall per tal de cobrir-se en cas que el contrari carregue contra ell (*Dotzè*, c. 332); o quan recull, com ja assenyala Martí de Riquer (1990: 209; 1999: 42-43) que és costum que els combatents porten una mena de bolquer de cotó per tal de poder orinar durant el combat sense haver de treure's l'armadura (*Dotzè*, c. 332).

Finalment, la darrera modalitat de batalla tractada per Eiximenis en el *Dotzè* és la batalla naval. A propòsit d'aquesta modalitat de batalla, el menoret afirma que pot fer-se de dues maneres: amb naus, habitualment usades a l'oceà, i amb galeres, emprades a la Mediterrània (*Dotzè*, c. 333). Feta aquesta primera observació, Eiximenis exposa tot un seguit de consells, extrets majorment del llibre IV del *De re militari* de Vegeci (*Dotzè*, c. 333-334), bé directament bé a través de Gil de Roma (Lorca, 2007: 280). El nostre autor, però, inclou també algunes informacions bastant sorprenents, com quan afirma que el corsari Palomides acostumava a embarcar també lleopards per tal d'usar-los contra l'enemic en cas de batalla (*Dotzè*, c. 335), i d'altres que semblen fruit de la pròpia experiència de l'autor o de la dels seus contemporanis, com és el cas de la recomanació que fa als mariners perquè acorden un nom per a cada costat del vaixell i que ja hem comentat (*Dotzè*, c. 336). Una sèrie de consells francament útils sobre la pràctica del cors tanquen els capítols dedicats a les batalles navals (*Dotzè*, c. 337).

5. Conclusió: la guerra segons Eiximenis

Per cloure aquestes pàgines, convé que fem un breu balanç de la visió eiximeniana de la guerra. No és, però, un propòsit senzill, particularment si tenim en compte l'essencial manca d'originalitat del nostre autor i la consegüent dificultat per distingir on comença el seu pensament i on acaba el que pren dels seus referents, encara que convé que no oblidem que la simple selecció d'aquests referents i no d'uns altres també ens diu molt del pensament del mateix Eiximenis.

Eiximenis, com hem indicat en el seu moment, parteix d'un pressupòsit pacifista: la pau és l'ideal a què cal aspirar, ja que no només és un requisit per al benestar espiritual sinó que també és garant i motor de benestar material. Amb tot, el nostre autor comprén, com ja havia fet en el seu moment Agustí d'Hipona, la inevitabilitat de la guerra. Atesa aquesta realitat, Eiximenis *justifica* la guerra i li atorga un caràcter instrumental: el menoret, seguit la tradició medieval, veu en la guerra una eina per restablir la pau; a més, però, el polígraf gironí integra la guerra en el seu ideal cívic i la considera un més dels fonaments de l'autonomia urbana. La guerra, doncs, no només és inevitable, sinó que esdevé ara també acceptable o, fins i tot, necessària, en determinades circumstàncies i sota unes condicions específiques, que el nostre autor examina a través del prisma de la teoria de la guerra justa, tot i que aportant-hi algunes nocions d'encuny propi.

Acabem de dir que Eiximenis, com la resta d'autors escolàstics, acaba per acceptar la possibilitat de la guerra. Si la guerra, doncs, és lícita, llavors cal mirar de fer-la de la millor manera possible, per tal de propiciar així l'èxit en la batalla, la qual, si bé certament depèn en últim terme de Déu, cal afrontar amb les màximes garanties possibles. El nostre autor, per tant, no s'està de recollir en el *Dotzè* una amplíssima gamma de consells de caràcter pràctic, presos principalment dels principals referents clàssics en la matèria, però en alguns casos també originals, els quals consells considera que poden resultar útils per als combatents a l'hora de participar en alguna de les quatre modalitats existents de batalla.

Car, en última instància, si Eiximenis dedica una part considerable del *Dotzè del Crestià* al fenomen bèl·lic és mogut per una intencionalitat múltiple: d'una banda, pretén proporcionar als governants, als quals va dirigida l'obra, les eines necessàries, segons el saber acumulat des d'època clàssica, per tal de combatre exitosament, alhora que tracta de complaure el principal destinatari de l'obra, Alfons el Vell, home bregat en nombroses batalles; de l'altra, pretén mostrar als seus lectors la manera cristiana de combatre. L'aproximació eiximeniana a la guerra, per tant, queda supeditada i determinada per la vocació general, sobretot didàctica i moralitzant, de l'obra en què s'integra, el *Dotzè* i, en última instància, el *Crestià*.

Referències

Fonts

Eiximenis, F. (1983). *Lo Crestià*. Selecció a cura d'Albert Hauf. Barcelona: Edicions 62.

Eiximenis, F. (1986). *Dotzè llibre del Crestià, II, 1*. Girona: Col·legi Universitari de Girona/Diputació de Girona.

Eiximenis, F. (1986). *Dotzè llibre del Crestià, II, 2*. Girona: Col·legi Universitari de Girona/Diputació de Girona.

Eiximenis, F. (2005). *Dotzè llibre del Crestià, I, 1*. Girona: Col·legi Universitari de Girona/Diputació de Girona.

Pere d'Aragó, infant (2005). *De vita, moribus et regimine principum*. Edició electrònica en la Biblioteca Electrònica Arpan a cura de Beauchamp, A. i Martí, S. (Accessible a <http://www.narpan.net/ben/indexderegimine.htm>).

Bibliografia

Aguilar, M. (2010). El “Llibre de la cavalleria” en el context sociocultural medieval. *Tirant: butlletí informatiu i bibliogràfic*, 13, 05-14.

Bachrach, B. S. (1985). The Practical Use of Vegetius' “De Re Militari” During the Early Middle Ages. *The Historian. A Journal of History*, 47, 239-255.

Baydal, V. (2011). *Els fonaments del pactisme valencià. Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al regne de València (c. 1250 - c. 1365)*. Tesi doctoral. Barcelona.

Blythe, J. M. (2001). Women in the military: scholastic arguments and medieval images of female warriors. *History of Political Thought*, 22, 242-269.

Bohigas, P. (Ed.) (1947). *Tractats de cavalleria*. Barcelona: Barcino.

Bosch, S. (1936). Les partides i els textos catalans didàctics sobre cavalleria. *Estudis Universitaris Catalans*, 22, 655-680.

Brines, L. (2002). *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*. Tesi doctoral. València.

Brines, L. (2004). *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*. Sevilla: Nova edició.

Castillo, J. (1999). *Alfons el Vell, Duc reial de Gandia*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.

Server Server, Blai Josep
 “Batalla e guerra permeten los drets”:
 La guerra medieval en el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis

Cátedra, P. M. (1982). Francesc Eiximenis y don Alfonso de Aragón. *Archivo Iberoamericano*, 42, 75-79.

Contamine, P. (1984). *La guerra en la Edad Media*. Barcelona: Labor. [1a edició francesa de 1980].

Contreras Martín, A. (2012). Caballeros artúricos y maestros del arte de la guerra en Francesc Eiximenis. *Roda da Fortuna. Revista Eletrônica sobre Antiguidade e Medieval*, 2, 132-143.

Ferrer i Mallol, M. T. (2001). La organización militar en Cataluña en la Edad Media. *Revista de Historia Militar*, Núm. Extra 1, 119-222.

García Fitz, F. (2003). *La Edad Media: guerra e ideología. Justificaciones jurídicas y religiosas*. Madrid: Sílex.

Hauf, A. (1990). «Lo regiment de la cosa pública»: Eiximenis, Joan de Salisbury i Fra Joan de Gal·les, O. F. M. En Hauf, A. *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval* (pp. 125-149). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut de Filologia Valenciana.

Hauf, A., coord. (2009-2010). Francesc Eiximenis. En Hauf, A. (Dir.) *Panorama crític de la literatura catalana* (pp. 209-266). Barcelona: Vicens Vives.

Lorca, J. (2007). Gil de Roma en el tractat de la guerra de Francesc Eiximenis. En Sadurní, M. (Ed). *Actes de Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de Girona, 9 - 12 de setembre de 2003* (pp. 277-286). Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Martín Rodríguez, J. L. (1996-2003). El Tratado de Caballería de Francesc Eiximenis. *Norba. Revista de Historia*, 16, 295-331.

Mínguez, J. M. (2007). Sociedad feudal, guerra feudal. En Casado, B. i Iglesia, J. I. de la (Coords.). *La Guerra en la Edad Media. XVII Semana de Estudios Medievales* (pp. 17-48). Nájera: Instituto de Estudios Riojanos.

Montoliu, M. de (1959). *Eiximenis, Turmeda i l'inici de l'humanisme a Catalunya: Bernat Metge*. Barcelona: Editorial Alpha.

Nicholson, H. (2004). *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe, 300-1500*. New York: Palgrave Macmillan.

Paul, J. (1984). La signification sociale du franciscanisme. *Revue d'histoire de l'Église de France*, 70(118), 09-25.

Peláez, M. J. (1981). Notas sobre el derecho canónico y las fuentes eclesiásticas en el pensamiento de Francesc Eiximenis. *Anuario de Estudios Medievales*, 29, 835-842.

Peláez, M. J. (1986). El derecho de la guerra y de la paz en el pensamiento político catalán del siglo XIV: Francisco de Eiximenis (c. 1330-1409). En Peláez, M. J. et al. (Coord.) *Fundamentos culturales de la paz en Europa* (pp. 451-474). Barcelona: Promociones y publicaciones universitarias.

Peláez, M. J. (1993a). Las fuentes jurídicas de Eiximenis, OFM (c. 1340-1409) y aspectos histórico-jurídicos inéditos del “Dotzè del Crestià”. En Peláez, M. J. *Estudios de Historia del Pensamiento político catalán e italiano* (pp. 11-36). Málaga: Cátedra de Historia del Derecho y de las Instituciones. [Editat per primera vegada el 1981 en *Archivo Ibero-americano*, 2(41)].

Peláez, M. J. (1993b). En torno a los orígenes del Derecho internacional en el pensamiento jurídico franciscano: Francisco Eximenis y sus ideas Internacionales. En Peláez, M. J. *Estudios de Historia del Pensamiento político catalán e italiano* (pp. 131-198). Málaga: Cátedra de Historia del Derecho y de las Instituciones. [Editat per primera vegada el 1981 en *Estudios Franciscanos*, 82].

Peláez, M. J. (1999). Notas sobre el derecho canónico y las fuentes eclesiásticas en el pensamiento de Francesc Eiximenis. *Anuario de Estudios Medievales*, 29, 835-842.

Riquer, A. de (1991-1992). Notes sobre la peculiar erudició clàssica de fra Francesc Eiximenis. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 43, 51-58.

Riquer, M. de (1990). *Aproximació al “Tirant lo Blanc”*. Barcelona: Quaderns Crema. [capítol “Aspectes de la guerra segons Eiximenis”].

Riquer, M. de (1999). El arte de la guerra en Eiximenis y el conde de Denia. En Riquer, M. de. *Caballeros medievales y sus armas* (pp. 25-43). Madrid: Instituto Universitario "General Gutiérrez Mellado".

Russell, F. H. (1979). *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press. [1a ed.: 1975].

Valls i Taberner, F. (1936). El problema de la licitud de la guerra segons Sant Ramon de Penyafort. En *Colección de estudios históricos, jurídicos, pedagógicos y literarios (Mélanges Altamira)* (pp. 160-183). Madrid: Gráficas Bermejo.

Viera, D. J. (2003-2004). Els “exempla” de Francesc Eiximenis. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 49, 103-119.

Wittlin, C. (1995). El rei Pirro de Roma en el “Dotzè del Crestià” de Francesc Eiximenis. *Annuario de Estudios Medievales*, 25, 647-657.

Wittlin, C. (2000). Francesc Eiximenis i les seves fonts. *Llengua i literatura: revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura*, 11, 41-108.

Wittlin, C. J. (1985). Models i fonts per a l'estructura del *Dotzè* de Francesc Eiximenis. En Smith, N. B. (Ed). *Actes del Quart Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica, Washington 1984: Estudis en honor d'Antoni Maria Badia i Margarit* (pp. 103-120). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Wittlin, C. J. (2007). ¿És veritat que Francesc Eiximenis "inventava autors, títols de llibres, i noms de reis i d'altres persones" i que patia d'una "ingenuïtat i credulitat sense límits"? En Sadurní, M. (Ed). *Actes de tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de Girona, 9-12 de setembre de 2003* (pp. 103-120). Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Ysern Lagarda, J. A. (1999). Notes sobre la creativitat literària de Francesc Eiximenis en l'ús d'“exempla”. En Massot i Muntaner, J. (Coord.). *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes: Homenatge a Arthur Terry* (pp. 05-37). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.